

ДИСКУСІЇ ЩОДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРЕСИВНОГО ОПОДАТКУВАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ПОЗИЦІЯ ВЛАДИ ТА ПРОМИСЛОВИХ КІЛ (початок XX ст.)

І.М. Жиленкова

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики
НПУ ім. М.П. Драгоманова, Ін-т української філології та
літературної творчості ім. А. Малишка
Тел.: +38067-441-51-53; e-mail: i.zhilenkova@ukr.net*

Висвітлено дискусії щодо запровадження прогресивного податку в Російській імперії. Порівняно позицію щодо цього питання органів державної влади та промислових кіл. Встановлено, що важливу роль в цьому процесі відіграли революційні події 1905–1907 рр., ставлення поміщиків та реальні можливості економіки. Розглянуто сутність державної податкової політики Російської імперії щодо акціонерних підприємств на початку XX ст.

Ключові слова: акцизи, фіскальна система, оподаткування, Російська імперія, економіка.

Освещены дискуссии о введении прогрессивного налога в Российской империи. Сравнены позиции по этому вопросу органов государственной власти и промышленных кругов. Установлено, что важную роль в этом процессе сыграли революционные события 1905–1907 гг., отношение помещиков и реальные возможности экономики. Рассмотрена сущность государственной налоговой политики Российской империи в отношении акционерных предприятий в начале XX в.

Ключевые слова: акцизы, фискальная система, налогообложение, Российская империя, экономика.

The author reveals the discussions on the introduction of a progressive tax in the Russian Empire. The author compares attitudes of the state and industrialists as to this issue. It was found out that a great role in this process was played by revolutionary events of 1905–1907, position of landlords, and real possibilities of economy. The author also examines the core of national tax policy in the Russian Empire with regard to joint stock companies in the early XXth century.

Key words: excise, fiscal system, taxation, Russian Empire, economics.

Численні дискусії щодо об'єктивної необхідності реформування фіскальної системи в сучасній Україні обумовлюють не лише врахування досягнень провідних країн світу, а й вивчення історичного досвіду, зокрема, періоду Російської імперії. При цьому особливий акцент слід робити саме на ретроспективному дослідженні прогресивного оподаткування як дієвого способу зниження податкового навантаження на різні категорії населення та загалом економіки, розвитку інноваційно-інвестиційної моделі господарства, розширення платоспроможного попиту як необхідної умови промислового зростання тощо. Зважаючи на це, обрана проблематика має не лише суто наукову важливість, а й безпосереднє суспільно-політичне прикладне значення. При цьому попри посилення інтересу істориків до вивчення специфіки функціонування фіскальної системи Російської імперії (про що свідчать праці таких сучасних дослідників як В. Бовикін [1], О. Гуржій [8], В. Жвалюк [9], В. Орлик [10] та ін.), питання безпосередньо прогресивного оподаткування, зокрема, дискусії серед владних і промислових кіл щодо його запровадження (що формує мету нашої розвідки) залишається недостатньо висвітленим.

На початку XX ст. суттєвий вплив на зростання податкового навантаження на промисловість і торгівлю мала війна Російської імперії з Японією та революційні події 1905–1907 рр. Як результат, фінанси країни опинилися на межі катастрофи: бюджетних доходів не вистачало для покриття нагальних державних витрат. За цих обставин Міністерство фінансів розробило податкову програму для внесення її в Державну думу [3]. З її змісту видно, що фінансове відомство відновилося від корінної реформи фіскальної системи й висловилося лише за посилення джерел наповнення бюджету. Так, згідно з законом від 2 січня 1906 р., збільшилася чисельність неакціонерних підприємств, що були зобов'язані сплачувати відсотковий збір із прибутку. Розмір цього збору становив тепер 5% з тієї частини прибутку, яка в 20 разів перевищувала оклад основного промислового податку. Було підвищено податок із капіталу акціонерних підприємств на 0,2%, а також відсотковий збір з їх прибутку. Останній встановлювався від 3% до 13% за прибутку від 3% до 20%. За прибутку 20% і більше збір становив 14% з усієї суми чистого прибутку плюс 10% із надлишку прибутку понад 20%. Слід також відзначити, що законом від 2 січня 1906 р. підвищувалися ставки обкладання ряду службовців торгових і промислових підприємств. Зокрема, службовці акціонерних підприємств сплачували 40 руб. податку щорічно, а неакціонерних – тільки 6 руб. Зазначена нерівномірність в оподаткуванні стала причиною незадоволення. За нормами оподаткування, згідно із законом від 2 січня 1906 р., надходження до державної скарбниці збільшилися з 62 до 99 млн руб., або на 59,67%. У роки промислового піднесення, що передували Першій світовій війні, надходження до державного бюджету зростали і становили в 1913 р. 140 млн руб., або збільшилися на 125,8%. Загалом ставки податку за законом від 2 січня 1906 р. діяли до початку Першої світової війни [14: 556]. Попри певне зростання податкового обкладання промисловості й торгівлі, її частка у загальному обсязі надходжень до державного бюджету була, як і раніше, незначною. Державна скарбниця наповнювалася в основному за рахунок

акцизних зборів із товарів масового вжитку, митних і залізничних тарифів, продажу алкогольних напоїв тощо. Іншими словами, державний бюджет утримувався за рахунок широких народних мас, що дуже звужувало ємність внутрішнього ринку і гальмувало розвиток продуктивних сил на шкоду самій промисловості.

Втім, великий промисловий і торговий капітал безперервно нарікав на непомірні для нього податкові утиски, використовуючи для цього різні форуми і пресу. У цьому сенсі доречно говорити, на наш погляд, про своєрідний тиск великої буржуазії на урядові кола для запобігання новим урядовим податковим акціям. У травні 1907 р. на II з'їзді представників промисловості й торгівлі було наголошено, що галузь зазнає збитків і розорення через важкий податковий тягар. На початку 1908 р. представники великого капіталу висловили своє незадоволення податковим законом від 2 січня 1906 р. Так, Г. Крестовніков, представник Московського біржового комітету, заявив, що цей закон перевищив усі песимістичні очікування і «вразив своїм розміром, своїм тягарем» [11: 271]. Зі свого боку Рада з'їздів промисловості й торгівлі заявила, що оподаткування за законом 2 січня 1906 р. «непосильне для вітчизняної промисловості». Усупереч аналізу, що був проведений Міністерством фінансів, підприємці стверджували, що промислове зростання відстає від динаміки оподаткування. Добре відомо, що імперський уряд вів подвійну політику щодо буржуазії. З одного боку, остання не допускалася до виходу на політичну сцену, а з іншого – з нею велося загравання. Зокрема, міністри промисловості й торгівлі та фінансів час від часу навідувалися до московського купецтва. Зокрема, 30 вересня 1909 р. міністр фінансів В.М. Коковцов відвідав Московське біржове товариство. Під час своєї промови на честь високого гостя згаданий вище Г. Крестовніков заявив про надмірність податкового обкладання промисловості й торгівлі, унаслідок чого населення неспроможне накопичити фінансові засоби для комерційної діяльності. Зрештою, доволі цікавою стала оцінка податкового обкладання в Російській імперії одного з лідерів та ідеологів російської буржуазії – поляка В.В. Жуковського. У своїй доповіді «Промисловість і торгівля у законодавчих установах», виголошеній на VII з'їзді представників промисловості й торгівлі, він вказав, що у Російській імперії немає правильного обкладання промисловості й торгівлі, а є тільки тимчасове правило. Крім того, усі збори, що проектувалися, було відрегульовано так, що за основу приймалося саме промислове обкладання.

Надзвичайно послідовними у своїх наріканнях щодо податкових утисків були гірничопромисловці Донбасу й Придніпров'я. «Промисловість зазнає істинної єгипетської кари з боку фіску, залізниць і земства. Останнім часом, урядом і законодавчими установами не було зроблено нічого, що заохочувало б промислове підприємництво. Навпаки, багато чого відбулося такого, що може від неї відлякувати» [15: 805].

Ставлення гірничопромисловців до реформування урядом податкової системи були наскрізь скептичним. «Що стосується фіскальних законопроектів, спрямованих на збільшення державних доходів шляхом установлення податкового тягара заможних класів населення в більшій мірі, ніж це було раніше, то у цьому відношенні можна сподіватися, що ці реформи скоро з'являться», – із тривогою констатував часопис гірничопромисловців вже наприкінці 1912 р. [5: 6462]. Проте побоювання великої буржуазії так і не справдилися аж до Першої світової війни.

Роки війни з колосальними потребами у фінансових засобах не внесли конкретних змін в оподаткування. Голова бюджетної комісії Державної думи М. Алексеєнко відзначав, що нові статті доходу збільшують надходження до державної скарбниці, але не змінюють сутності «податкової системи, навіть посилюють її відмітні риси, якими вона вирізняється. Більшість наших податків покладено на гаманці незаможних людей». Навіть у несприятливих для російської буржуазії умовах революційного 1917 р. всякі пропозиції щодо обмеження прибутків шляхом зростання податкового навантаження були розцінені аналітичним органом Всеросійського об'єднання промисловості й торгівлі як «ризикований експеримент над нашою промисловістю». Збагачення в роки війни деяких промислових галузей забезпечує можливість для розширення й успішної боротьби з іноземною конкуренцією [16: 268].

Заради справедливості слід визнати, що об'єктивний аналіз цього аспекту проблеми свідчить, що у наріканнях промисловців на несправедливість податкової політики уряду Російської імперії була доля правди. Чи не найбільші суперечки точилися навколо питання про нерівномірність обкладання, з одного боку, промисловості й торгівлі, а з іншого – земельної власності. За висловлюваннями представників великого капіталу, податок на землю був замалий. Для підтвердження цього наводилися різні аргументи і факти. Так, за даними часопису гірничопромисловців Донбасу й Придніпров'я, обкладання приватновласницької земельної власності становило 5,7%, а торгових і промислових підприємств – 10,2% прибутковості [19: 10975–10976]. Зазначені цифри навів у своєму поданні в Державну думу міністр фінансів Російської імперії П.Барк. «Скрізь, де тільки можливо, земля уникає почасті обкладання», – нарікав часопис гірничопромисловців. За свідченням М.Дітмара, представники великого землеволодіння у законодавчих органах влади боялися, що посилення оподаткування земель після реформування фіскальної системи «ляже саме на дворянські й поміщицькі землі». У зв'язку з цим, О. Нейдгардт стверджував, що дворянські землі і без того більш обкладені, ніж селянські. Але це не відповідало дійсності. Дворяни мали більш родючі ґрунти і вищу врожайність на них, а отже, і прибутковість їхніх земель була більшою, ніж у селян. Тим часом податок із десятини земельної площі був однаковим. Крім того, земельні податки стягувалися у грошовій формі, що ставило селянина у ще більш складне становище через різні перешкоди під час реалізації сільськогосподарських продуктів [6: 9008].

На початку XX ст. надходження до державної скарбниці від земельного податку 52 губерній європейської частини Російської імперії становили 13 370 тис. руб. Тим часом, згідно з даними про ціни на землю, їх загальна сумарна вартість по цих губерніях визначалася як 16 650 млн руб. і податок за дуже помірною нормою в 0,18% з вартості мав становити 29 970 тис. руб., тобто більше на 16 600 тис. Проте уряд не йшов на встановлення земельного податку в повному обсязі, мотивуючи це заниженою врожайністю і непростим економічним становищем поміщицьких господарств. Унаслідок цього непродумано підвищувалися акцизи на товари широкого вжитку й митні тарифи, що тільки погіршувало матеріальне становище пересічних споживачів [18: 9940].

Справжню картину податкових зборів із різних суб'єктів господарювання засвідчують дані за 1912–1913 рр., оприлюднені в Державній думі четвертого скликання. Так, за 1913 р. основний промисловий податок, що викликав гостре нарікання підприємців на його несправедливість, виражався в таких цифрах. З усієї промисловості й торгівлі було зібрано 52 млн руб. і, окрім того, мирських повинностей – на 50,8 млн руб., а разом – 102,8 млн руб. Найбільший податковий тягар було покладено на селянство. За даними 1912 р. по 50 губерніях європейської частини Російської імперії, селянські громади мали сплачувати 8,3 млн поземельного податку, 62,5 млн земських і 50,8 млн мирських повинностей, а разом – 121,6 млн руб. Приватні землевласники сплачували 5,7 млн руб. державного земельного податку, земського збору – 48 млн руб., а від мирських повинностей ця категорія платників була звільнена. І це при тому, що приватне землеволодіння в українських губерніях переважало надільне селянське [17: 45]. Тягар селянських податкових платежів був незрівняним порівняно з іншими категоріями оподаткування. У зв'язку з цим, опозиційні депутати Державної думи неодноразово заявляли, що «стогін селян не доходить до вух тих, хто мав би його почути».

Невпорядкованість і нерівномірність фіскальної системи визнавали навіть вищі урядовці. Зокрема, М. Кутлер зауважував, що структура прямих податків надзвичайно недосконала. Проекти реформи прямого обкладання, що розроблялися Державною думою, не були доведені до кінця. До того ж вони розроблялися із «суто фіскальною метою». Без змін у системі оподаткування «неможливе серйозне підвищення державних доходів» [4: 4944]. Але урядова концепція наповнення скарбниці базувалася на необхідності утримання бюджетної рівноваги. Російський уряд на чолі з В.М. Коковцовим, як і раніше, вважав, що для збереження бюджетної рівноваги за основу слід брати фінансову стійкість держави та її кредиту, від яких залежать успіхи зовнішньої політики і внутрішній добробут. На збереження цієї рівноваги, мали спрямовуватися всі зусилля. «Уряд, – наголошував В. Коковцов із трибуни Державної думи, – надає особливого значення своєчасному пошуку нарощування державних ресурсів. За рахунок нових джерел. Він зобов'язаний підтримувати внесені в Державну думу законопроекти, що спрямовані не тільки на зростання державних доходів, але й для зрівняльності податкового тягара заможних класів населення більшою мірою, ніж це було до цього часу» [7: 278]. Нерівномірність у податковому обкладанні торкнулася не тільки різних класів і прошарків населення, але й регіонів імперії. Член Державної думи від Харківської губернії Б. Каразін навів у своїй доповіді 27 травня 1913 р. надзвичайно цікаві факти. Вони були отримані шляхом зіставлення діяльності С.-Петербурзької контори Державного банку з діяльністю 25 філіалів цього банку, розташованих у найбільших промислових і торгових центрах українських губерній – Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Чернігові, Полтаві, Маріуполі, Миколаєві та інших містах. Обороти по обліково-позичкових операціях С.-Петербурзької контори за 1911 р. перевищували 820 млн руб., а за теми ж операціями у 25 філіалах банку на теренах України – майже 800 млн руб. Водночас парламентар порівняв розміри виплаченого основного податку по торгово-промислових підприємствах С.-Петербурзької губернії й тих, що були розташовані в теренах українських губерніях. Різниця вражала. С.-Петербурзька губернія сплачувала основного промислового податку 2450 тис. руб., а торгово-промислові центри України – 6900 тис. руб., або на 181,6% більше [7: 6–7].

Усунути несправедливість в оподаткуванні різних класів і прошарків суспільства міг тільки перехід до податку з прибутку. Проте відношення до ставлення цієї проблеми різних суспільних прошарків і груп виявилось надзвичайно суперечливим, оскільки над усім превалювало користолобство. Унаслідок цього продовжувала функціонувати податкова система, яка базувалася переважно на непрямому обкладанні. «Завдяки цьому, – говорив із трибуни Державної думи селянський депутат І. Євсєєв, – держава стягує з багатих людей дуже мало, а в бідних вивертає, можна сказати, усі кишені. Встановлюючи прибутковий податок, ми зійдемо з нашої старої, так би мовити, польової стежки і станемо на новий шлях, єдино правильний і справедливий, що має привести до скасування непрямого обкладання». Інший парламентар А. Шингарьов під час дебатів у бюджетній комісії також переконував своїх опонентів, що запровадження прогресивного прибуткового податку принесло б найбільші надходження для державного бюджету. Але всі спроби його впровадження блокувалися в Державній думі проурядовими фракціями, які виражали інтереси великого землеволодіння (фракції російських націоналістів, помірковано-правих, правих, земців-октябристів та ін.). Член Думи М. Крупенський наступними словами оцінював перспективи ухвалення прибуткового податку: «Проект прогресивного прибуткового податку пролежав у Думі сім років і не був проведений, і ніколи він через Думу не пройде, оскільки це соціалістичний податок. Він цілковито не стосується доходів від ліберальних професій та всім своїм тягарем лягає на продуктивність землі, тоді як остання дає всього лише від 2% до 4% доходу». І тільки окремі групи землевласників, господарства яких були доволі прибутковими, схилилися до необхідності впровадження податку на прибуток. Це засвідчили, зокрема, скликані за ініціативою Міністерства фінансів місцеві комітети про потреби сільськогосподарської промисловості, що виражали інтереси приватного землеволодіння. Із цього середовища й вийшла вимога про впровадження прогресивно-прибуткового податку за умови ширшого обкладання великої промисловості та врахування заборгованості поміщицького землеволодіння банкам [2: 303]. Але вона не була підтримана більшістю учасників цих зібрань.

Важливе значення для вирішення проблеми впровадження податку з прибутку мало ставлення до неї уряду. Проте останній був завжди уважним саме до інтересів великого землеволодіння, представники якого домінували на політичній сцені Російської імперії. Тому пропозиції щодо прибуткового податку відхилялися на нараді під головуванням Державного контролера П. Харитова. Для суспільства це стало незаперечним свідченням підтримки урядовими колами «нерівномірності податкового тягара». Слід зазначити й те, що ставлення до впровадження прогресивного прибуткового податку було неоднозначним і суперечливим навіть у середовищі промисловців. У травні 1907 р. П з'їзд представників промисловості й торгівлі визнав, що запровадження податку з прибутку «як найбільш справедливого і зрівняльного обкладання є вкрай бажаним, але за умов одночасного перегляду всієї системи

наших прямих податків й особливо нинішнього промислового». Отже, промисловці поставилися до цієї податкової акції доволі стримано. Причини корінилися в економічних реаліях. Так, за підрахунками Московського біржового комітету, проект прибуткового податку за сукупністю всіх стягнень збільшував обкладання промисловості у середньому з 22,2% чистого прибутку до 30%. Тому біржовики дійшли висновку, що це стане непосильним тягарем для промисловості й уповільнить її розвиток. Як наслідок, Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі висловила за те, щоб «залишити існуючу систему оподаткування підприємств» [12: 470; 13: 281].

Пізніше, у липні 1914 р., вказаний орган наголосив на необхідності впровадження нового податку через Державну думу. Проте з початком Першої світової війни урядові кола змушені були вносити корективи в оподаткування для фінансування воєнного сектору економіки й широкомасштабних операцій на фронтах. Їх основна суть звелася лише до запровадження нових податкових зборів. Таким чином, зростання прямого фіскального навантаження у Російській імперії на початку ХХ ст. зумовило поширення дискусій щодо доцільності запровадження прогресивного оподаткування. Втім, незважаючи на об'єктивні економічні чинники та позицію опозиційних депутатів Державної думи, спротив організаційних підприємницьких структур та незацікавленість центральних органів державної влади загальмував процес реалізації відповідних ініціатив на законодавчому рівні. Подібно до цього, консервативність поміщицьких кіл не дозволяла зрівняти розмір їх податкових платежів із селянськими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны / В.И. Бовыкин. – М., 2001. – 320 с.
2. Веселовский Б. Движение землевладельцев / Б. Веселовский // Общественное движение в России в начале ХХ в. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1909. – Т. 1. Предвестники и основные причины движения / Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова. – С. 291–31.
3. Вестник финансов. – 1906. – № 12.
4. Горно-заводское дело. – 1912. – № 17. – С. 4940–4944.
5. Горно-заводское дело. – 1912. – № 51–52. – С. 6462.
6. Горно-заводское дело. – 1914. – № 21–22. – С. 9005–9011.
7. Государственная дума, четвертый созыв, 1913–1914 гг., сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1–30 (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1913. – XXI с., 2438 стб.
8. Гуржій О.І., Орлик В.М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.): [монографія] / Олександр Гуржій, Василь Орлик. – Черкаси: Ант, 2011. – 195 с.: табл.
9. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності / В.Р. Жвалюк. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
10. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. – 631 с.
11. Промышленность и торговля. – 1908. – № 5. – С. 271–295.
12. Промышленность и торговля. – 1908. – № 8. – С. 467–473.
13. Промышленность и торговля. – 1909. – № 5. – С. 273–285.
14. Промышленность и торговля. – 1911. – № 24. – С. 554–556.
15. Промышленность и торговля. – 1911. – № 26–27. – С. 805–807.
16. Промышленность и торговля. – 1917. – № 14–15. – С. 265–269.
17. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
18. Увеличение налогов в связи с войной // Горно-заводское дело. – 1914. – № 45. – С. 9940.
19. Удовиченко П. К реформе нашей налоговой системы / П. Удовиченко // Горно-заводское дело. – 1915. – № 19. – С. 10975–10976.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2015